

ДВІ СПРОБИ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

У 1917 р. український народ здійснив першу в ХХ ст. спробу відродити Українську державу. Масовий національно-визвольний рух охопив усі українські етнічні території, які входили до складу Російської імперії, а особливо 9 українських губерній: Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську. Цей рух очолила Центральна Рада, яка об'єднала тодішню національну еліту України. Ще в дореволюційні роки в її середовищі утвердилися автономістичні погляди, які після падіння царизму і початку національної революції вона зуміла прищепити величезній більшості населення. До політичної незалежності (самостійності) України закликала меншість українських політиків. За ними в 1917 р. йшла порівняно невелика частина населення.

Нічого незвичайного у вимогах Центральної Ради не було. Перша світова війна розпочиналася під гаслом (хай і нещирим, фальшивим) захисту малих націй. На останньому її етапі Вудро Вільсон, президент союзних з Росією Сполучених Штатів, виступив зі своїми знаменитими "14 пунктів", згідно з якими самовизначення народів повинно стати одним з принципів завершення війни. На такому фоні поміркований характер вимог українців породжував надії на толерантне ставлення до них з боку Тимчасового уряду і російського суспільства в цілому. Але сталося інакше. Після Лютневої революції виявилось, що для Росії бурхливий спалах національно-визвольного руху, який охопив національні регіони бувшої імперії, став цілком несподіваний. Ні в уряді, ні серед політичних партій не знайшлося сил, здатних адекватно оцінити ситуацію в країні. Почалося протистояння українського визвольного руху і російського суспільства.

В історичній літературі про відносини Центральної Ради і Тимчасового уряду писалося немало. Але, на наш погляд, так і не одержав належної оцінки епізод, зв'язаний з "Тимчасовою інструкцією Генерального Секретаріату Тимчасового уряду на Україні", датованою 4 серпня 1917 р. Цей документ прийнятий в контексті подій, що розгорталися в українсько-російських відносинах після прийняття Центральною Радою свого II Універсалу і представлення 29 липня нею на затвердження Тимчасовим урядом "Статуту вищого управління України".

В українській історіографії немає однастайності в оцінці II Універсалу. Якщо Дм. Дорошенко називає його тріумфом політики М. Грушевсько-го, то І. Нагаєвський - поразкою Центральної Ради. [1] На наш погляд, ця дискусія має до певної міри схоластичний характер. Конкретним змістом вона наповнюється лише тоді, коли звернути увагу на те, як Тимчасовий уряд виконував угоду з Центральною Радою, втілену у зміст II Універсалу. Це окрема тема, у якій нас цікавить один, але, очевидно, найважливіший аспект: що, власне розумів Тимчасовий уряд під поняттям "Україна",

якими кордонами він його окреслював? Відповідь дає згадана вище "Тимчасова інструкція" від 4 серпня 1917 р.

Як відомо, між 3 липня (II Універсал) і 4 серпня ("Тимчасова інструкція") відбулися істотні події, які змінили диспозицію в українсько-російських відносинах. Якщо на початку липня Тимчасовий уряд був у стані глибокої кризи і можливості його тиску на Україну були обмежені, то через місяць ситуація була іншою: позиції уряду зміцніли, а його головні політичні противники змушені були перейти до оборони. Саме в цих умовах найбільш точно проявилися справжні, а не декларовані наміри російського центру. У загальному вигляді ці наміри зводилися до прагнення уступити щонайменше, в другорядному, і залишити за собою право повернути все до попереднього становища.

По-перше, був відкинутий "Статут вищого управління Україною", представлений Центральною Радою 29 липня 1917 р. на затвердження Тимчасовому уряду згідно з домовленістю з останнім. Ця домовленість зафіксована в II Універсалі від 3 липня 1917 р.

Таким чином, "Тимчасова інструкція" - це суто урядовий докумен, автором якого були відомі російські спеціалісти з державного права, члени кадетської партії. Цей документ ілюструє тодішнє російське бачення "українського питання".

По-друге, "Тимчасова інструкція" надавала Центральній Раді значно вужче коло повноважень, ніж те, що передбачав "Статут вищого управління Україною".

По-третє, сама назва інструкції ("Тимчасова") вказувала на її обмежений у часі і перехідний характер: вона повинна була діяти "до вирішення питання про місцеве самоврядування Установчими зборами". Це означає, що питання України розглядалося не більше ніж питання вдосконалення місцевого самоврядування Росії.

І нарешті, по-четверте, навіть ці звужені і тимчасові повноваження Генерального Секретаріату поширювалися не на всю Україну, а лише на її частину. У "Тимчасовій інструкції" зазначалося: "Повноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, за винятком повітів Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського ... " [2]. Таким чином, поза всяким впливом Генерального Секретаріату залишалася більша частина України - Харківська, Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії.

Історики робили спробу відтворити логіку думок авторів інструкції. Відомий історик українського права Олександр Юрченко з приводу висновку петроградських юристів пише: "Україна виділялась як окрема адміністративна територія. її межі звужувалися до п'яти губерній колишньої Гетьманщини, а потім "Малоросійського намісництва" й колишнього Південно-Західного краю. В основному це були межі "Війська Запорізького" (з невеликим відхилом в той чи інший бік) під час його договору з Москвою 1654 року" [3]. У цьому ж контексті оцінюється і факт вилучення із сфери "повноважень" Генерального секретаріату чотирьох повітів Чернігівської губернії - Мглинського, Суражського, Стародубського й Новозибківського.

На наш погляд, така оцінка дій Тимчасового уряду не зовсім точна і не вичерпує суті питання. Достатньо точно окреслити територію "Війська Запорізького" під час його договорів з Москвою у 1648 р. важко. У всякому випадку вона включала великі масиви Надпорожжя і Запорожжя, які за "географією" Петрограду не ввійшли до України. Очевидно, посилання на історію українсько-російських відносин мали формальне і другорядне значення. Головне в іншому: у прагненні залишити під прямим управлінням Росії при будь-якому розвитку подій індустріальний Донбас, Криворіжжя, стратегічно важливі південноукраїнські порти. Ці землі були заселені переважно українцями, які становили від 2/3 до 3/4 місцевої людності. Саме як українці вели вони себе в 1917 р., підтримуючи українські політичні партії і громадсько-політичні об'єднання. На виборах до Всеросійських та Українських установчих зборів (там, де останні відбулися) за українські політичні партії голосувала абсолютна більшість населення. Населення цих земель ніяк не відділяло себе від жителів, наприклад, Полтавщини, Київщини чи Поділля. Тому справа не в українсько-російських домовленостях XVII ст. За свідченнями лідера кадетів Павла Мілюкова, "Інструкція" від 4 серпня 1917 р. була "найбільшою поступкою, на яку вважали можливим йти" міністри Тимчасового уряду. Державний контролер Ф. Кокошкін, один із відомих спеціалістів державного права і член ЦК кадетської партії, намагався при складанні інструкції "ослабити, наскільки можливо, ту шкоду, яку заподіяно угодою 15 липня" (П Універсалом) [4].

Таким чином, дії Тимчасового уряду були спрямовані на дезінтеграцію України, розчленування її території і народу. Своєю інструкцією Петроград недвозначно заявив Україні, чого буде коштувати їй даліше наполягання на національно-територіальній автономії.

Характерно, що ця позиція Тимчасового уряду не змінилася до жовтневого перевороту 1917 р., який знаменував собою початок зовсім іншого етапу в історії Росії і народів, що перебували в колі її політичного тяжіння. Цілком слушно зауважує Владислав Верстюк: "Тимчасовий уряд зазнав поразки, що свідчило про слабкість

демократичної політичної традиції в країні. Зокрема ця поразка говорила про те, що демократія була неможлива в парадигмі "єдиної і неділимої" Росії, тоді як у випадку федералізації вона могла отримати підтримку національних рухів і окремих територій" [5].

Більшовики, які прийшли на зміну ліберальній демократії, критикували усі аспекти діяльності Тимчасового уряду, у тому числі й політику в національному питанні. Вони виступили з гаслом права націй на самовизначення аж до відокремлення. Цим гаслом вони прагнули залучитися підтримкою населення національних регіонів, у т. ч. і України. Але це гасло було розраховане на широкий загаль. Для "внутрішнього користування" залишалася ідея недоцільності відокремлення і переваг великої унітарної багатонаціональної соціалістичної республіки, бази майбутньої світової комуністичної революції. Створенню такої республіки і була підпорядкована діяльність більшовиків, у тому числі і в Україні.

Як відомо, Центральна Рада не визнала більшовицький переворот і, користуючись відсутністю в Росії уряду, який вона визнавала, відкинула "Інструкцію" петроградського центру, поширивши свою владу на Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, Таврію (без Криму) і на заселену українцями Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини [6]. III Універсал, що проголосив Українську Народну Республіку в межах 9 губерній, остаточне встановлення кордонів, "як щодо прилучення частини Курщини, Холмщини (перебувала під німецькою окупацією. - Авт.), Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська" має бути зроблене по "згоді організованої волі народів" [7].

Дії Центральної Ради одержали підтримку в Україні. Жодна з вищих установ місцевого самоврядування Херсонщини, Катеринославщини, Харківщини і материкової Таврії, визнаних у свій час Петроградом як легітимне представництво місцевої людності, не протестувала проти проголошення УНР і включення до її складу зазначених губерній. Представлені в Центральній Раді українські національні партії здобули вирішальну перемогу на виборах до Всеросійських установчих зборів. Спеціальною постановою Центральної Ради всі обрані до Всеукраїнських установчих зборів в Україні автоматично ставали її членами. Все це можна оцінювати як підтримку в Україні Центральної Ради і її політики, у тому числі щодо поширення своєї юрисдикції на всі 9 українських губерній.

Таким чином, перед більшовиками, які утверджували свою владу в Росії, постала цілком нова Україна. Український національно-визвольний рух виявився значно сильнішим, ніж вони того чекали. У цих умовах вони не могли з порога відкинути і його дітище - українську Народну Республіку. І справді, в своїх заявах радянський уряд неодноразово вказував, що не заперечує право українського народу на самовизначення і готовий юридично і фактично визнати УНР. Однак ці заяви не мали нічого спільного з реальною політикою більшовиків в Україні.

В історичній літературі політика петроградського більшовицького уряду щодо Української Народної Республіки досліджена достатньо вичерпно. На основі беззаперечних фактів автори прийшли до висновку, що у наміри більшовиків не входило визнавати волю переважної більшості українського народу, який підтримав Центральну Раду і очолювану нею Українську Народну Республіку.

Нічого незвичайного в цьому не було, адже Центральна Рада, за оцінкою більшовиків, була "буржуазним органом", своєрідною "керенщиною" в Україні. Незвичайне було у тому, що значна частина більшовиків України, обстоюючи позиції унітарної соціалістичної Російської республіки, не погоджувалася на проголошення навіть формально (а не фактично, на ділі) автономії від російського центра Української радянської республіки з більшовиками на чолі. Це впливало з усієї попередньої діяльності більшовиків, які керувалися з петроградського центру і свого партійного центру в Україні не мали. Україну вони не сприймали як щось ціле, єдине і мислили регіональними категоріями ("Південно-Західний край", "Донецько-Криворізький регіон", "Південь" чи "Новоросія"). Це суто імперське мислення і його витоки стануть зрозуміліші,

якщо врахувати, що серед більшовиків України майже не було представників титульної нації. Вони рекрутувалися, головним чином, за рахунок росіян, євреїв та інших несельських національних груп населення.

Але не лише це визначило характер політики місцевих більшовиків в Україні. РСДРП(б) була строго централізованою партією і місцеві організації дуже рідко виступали проти лінії центру. Немає сумніву у тому, що їх надихнуло невизнання Раднаркомом Росії факту поширення юрисдикції центральної ради на Харківщину, Катеринославщину і частину Таврійської губернії (ті території, які Тимчасовий уряд у свій час відмовлявся включити до складу України). Про це "Правда" - центральний орган РСДРП(б), писала 7 грудня 1917 р. Не викликає сумніву, що більшовики України добре знали про настрої в петроградських "верхах" і сприймали їх як пряму директиву.

Таким чином, усім попереднім ходом подій більшовики були готові до дезінтеграції України, розчленування її на окремі адміністративні одиниці, підпорядковані російському більшовицькому центру. Так воно і трапилося насправді. Коли у Харкові в грудні 1917 р. несподівано зібрався так званий "Всеукраїнський з'їзд Рад" з участю більшовиків Донецько-Криворізького басейну та Києва і було проголошено радянську Українську Народну Республіку, то це був тимчасовий союз (саме так писав Микола Скрипник) двох регіональних більшовицьких угруповань, який тривав недовго. Донецько-криворізькі більшовики ніяк не відчували себе зв'язаними з Київщиною та іншими селянськими регіонами України і голосували за пропозиції київських більшовиків під впливом конкретних обставин, сподіваючись таким чином швидше утвердити свій контроль над Донецько-Криворізьким басейном. І справді, як тільки радянські війська витіснили Центральну раду з Лівобережжя і підійшли до Києва, цьому союзу прийшов кінець. 14 січня 1918 р. на З'їзді рад Криворіжжя і Донбасу було проголошено Донецько-Криворізьку Республіку Рад з центром у Харкові. Харків, таким чином, став чужим для ЦВК Рад України і Народного Секретаріату. Незабаром вони переїхали в захоплений військами Муравйова Київ. Отже, на території України появилось два радянські об'єднання, які були ніяк не зв'язані між собою і які мали один керуючий орган - Раднарком і ЦК РКП(б) в Петрограді.

На цьому процес створення радянських "республік" на українських землях не завершився і, у підсумку, на початку весни 1918 р. він мав такий вигляд:

1. Українська Народна Республіка (радянська) на чолі з Народним Секретаріатом з центром в Києві (потім Полтаві, Катеринославі, Таганрозі);
2. Донецько-Криворізька республіка на чолі з Раднаркомом (Совнаркомом) з центром у Харкові;
3. Одеська республіка Рад, очолювана власним Раднаркомом (Совнаркомом);
4. Радянська республіка Тавриди з центром у Сімферополі;
5. Донська Радянська Республіка, що охоплювала частину заселених українцями територій.

З усіх цих "республік" лише перша - радянська УНР зберегла деякі риси "українськості", хоча і на її території перший прихід радянської влади супроводжувався кривавим терором проти всього, що несло на собі хоч найменший відбиток національного життя [8]. Усі інші "республіки" не вважали себе українськими навіть формально, хоча на 70 і більше відсотків були населені українцями.

Відповіді істориків на питання, яка мета переслідувалася при утворенні названих вище радянських республік в Україні, не однакові. У радянській історіографії домінувала точка зору, що причиною всього була відсутність в Україні єдиного більшовицького центра і помилки деяких місцевих комуністів. Зарубіжні історики схиляються до думки, що дії українських більшовиків були продумані і якщо в деталях не координувалися з центром, то не суперечили його політиці. Матвій Стахів пише, наприклад, що "Україна мала по попередньому плану Москви поділитися між 5 "республіками", щоб таким чином забезпечити сам факт існування соборної української нації" [9]. Олександр Юрченко,

розглядаючи обставини виникнення Донецько-Криворізької республіки, зв'язує їх з діяльністю "тих елементів большевицького проводу на українських теренах, які особливо непримиренно ставилися до ідеї не тільки державного відокремлення України від Росії, а й взагалі проти навіть автономної в межах російської держави організації її, будучи послідовними й безкомпромісними виразниками ідеї "єдиної й централізованої соціалістичної республіки" [10].

Незалежно від доктринальних підходів був і суто конкретний аспект більшовицької витівки з Донецько-Криворізькою та іншими радянськими республіками в Україні. В обставинах початку 1918 р., коли становище радянської влади в Росії було непевним, коли не було переконання, що в Україні утвердиться більшовизм, утворення Донецько-Криворізької та інших "республік" могло розглядатися як один із засобів спробувати, якщо не пощастить забезпечити панування над цілою Україною, втримати при Росії винятково важливий для її промисловості Донецький кам'яновугільний і металургійний регіон, а також стратегічно важливі порти на березі Чорного моря.

Спроби дезінтеграції в Україні, яку намагалися здійснити великодержавні кола Росії у 1917 - на початку 1918 рр., опираючись на місцевих прибічників, провалилися. Рівень національної свідомості і самоорганізації українців виявився достатньо високим, щоб протистояти цим намірам. Це змусило більшовицький центр внести істотні корективи щодо своєї політики в Україні.

Джерела та література

1. Дорошенко. Історія України. 1917 - 1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. - Ужгород, 1932. -С. 116; Нагаєвський І. Історія української державності ХХ століття. -К., 1993. -С. 81
2. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. -Т. 1. -К., 1996. -С 214.
3. Див.: Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. - Мюнхен, 1971. - С 83.
4. Милуков П. История русской революции. - Вып. II. - София, 1923. -С. 36.
5. Верстюк В. Центральная Рада и Временное правительство. (К истории украинско-российских отношений в 1917 году)//Россия-Украина: история взаимоотношений. - М., 1977. - С. 217.
6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т. 1. - С. 379.
7. Там само. - С. 400.
8. Винниченко В. Відродження нації. - Київ-Відень, 1920. - Ч. II. - С. 271.
9. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії СРСР проти України. Книга перша. (Вид. друге). - Тернопіль, 1992. - С 28.
10. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті.-С 148-149.
11. Там само.-С. 149.